

UNIVERSITATEA „1 DECEMBRIE 1918” DIN ALBA IULIA
FACULTATEA DE ISTORIE, LITERE ȘI ȘTIINȚE ALE EDUCAȚIEI
ȘCOALA DOCTORALĂ DE ISTORIE
DOMENIUL ISTORIE

ÎNVĂȚĂMÂNTUL TEOLOGIC ROMÂNESC DIN TRANSILVANIA (SFÂRȘITUL SEC.
XVIII – MIJLOCUL SEC. XIX). O ABORDARE DIN PERSPECTIVA PROIECTELOR DE
REFORMARE ȘI A MANUALELOR

Conducător științific
Prof. univ. dr. Daniel Dumitran

Doctorand
Carmen Chira

ALBA IULIA
2024

CUPRINS

	Introducere. Aspecte istoriografice și metodologice: învățământul religios și învățământul teologic între tradiție și tentativele de reformare	4
I	Istoria învățământului teologic românesc din Transilvania – stadiul cercetării	
	I.1. Istoriografia înființării școlilor din Blaj și a evoluției lor până la Primul Război Mondial (1754-1918)	21
	I.2. Istoriografia interbelică și a primilor ani postbelici: noi acumulări și începutul sintezelor (1919-1948)	33
	I.3. Disimularea temei istoriei școlilor greco-catolice în perioada postbelică (1949-1989)	42
	I.4. Redescoperirea subiectului în istoriografia ultimelor trei decenii (1990-2020)	59
II	Învățământul teologic românesc din Transilvania în perioada iluminismului: tendințe conservatoare și proiecte de reformare	
	II.1. Preliminarii. Învățământul religios până la înființarea școlilor de la Blaj	75
	II.2. Începuturile învățământului teologic de la Blaj	87
	II.3. Proiecte de reformare a învățământului teologic	95
	II.4. Învățământul teologic de la Blaj în perioada reformelor	102
	II.4.1. <i>Theologhiia moralicească sau bogosloviia</i> lui Samuil Micu sau despre un program cultural	106
III	Învățământ teologic românesc și cultură teologică în Transilvania primei jumătăți a secolului al XIX-lea	
	III.1. Tratatate de teologie sacramentală și dogmatică (1801-1802 și 1804-1811)	164
	III.2. <i>Învățătură povățuitoare spre cunoștința Sfintei Scripturi</i> de Dimitrie Vaida: primul manual de exegeză biblică (1809)	197
	III.3. <i>Historie evanghelicească</i> de Teodor Pop și schița unui manual al confesorului (1816)	210

III.3.1. Addenda: <i>Îndreptare pentru duhovnic</i> sau manualul veritabil al confesorului	224
III.4. Teodor Pop și etapa cursurilor redactate în limba latină	227
Timotei Cipariu și tendințele învățământului teologic românesc din Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea	239
Concluzii	241
Anexa 1	245
Anexa 2	268
Anexa 3	273
Anexa 4	281
Anexa 5	286
Bibliografie și abrevieri bibliografice	288

Pornind de la ideea că deși o formă de învățământ românească instituționalizată care să-i pregătească pe viitorii preoți nu a existat în Transilvania decât foarte târziu, aceștia reușind să-și însușească ceea ce era necesar practicării ritualului într-un alt cadru, vom încerca să vedem în ce măsură educația aflată sub influența reformelor a reușit să facă trecerea de la preotul care deținea doar cunoștințe minimale și a cărui pregătire se axa doar pe transmiterea practicii însușite de la preoții mai în vârstă, spre preotul care aparținea unei categorii elitare, a cărui pregătire intelectuală se desfășura într-un cadru organizat și se alinia modelului de preot cerut de o societate aflată în schimbare, dar și modul cum au evoluat manualele folosite, de la cărți bisericești necesare în desfășurarea ritualului și care au avut rol de manuale, spre manuale complexe folosite în predarea materiilor teologice cu cele două subdiviziuni: discipline practice și discipline teoretice.

Toate aceste tendințe pot fi legate de obiectivele pe care și le-a propus proiectul de față. Înscriș inițial în niște limite evidente, el urmărea să diferențieze învățământul religios de cel teologic și să se concentreze pe perioada impunerii celui de-al doilea în manieră sistematică, pornind de la manualele utilizate în procesul educativ și ținând seama de posibila influență a proiectelor de reformă a învățământului inițiate în teritoriul Imperiului Habsburgic în perioada reformismului. Însă cercetarea surselor m-a condus la concluzia că se poate face ceva mai mult decât a aduce încă o contribuție la istoriografia unui subiect, care era, poate, deja suficient de bogată. De aceea, propun acum câteva întrebări, care s-au conturat în decursul cercetării și la care voi încerca, pe cât posibil, să răspund.

1. În primul rând, există, sau mai degrabă a existat, o dimensiune teologică a educației, care să fi fost esențială pentru formarea tinerilor clerici, și dacă da, cum mai poate fi ea percepută doar pe baza celor câtorva texte scrise păstrate?
2. În al doilea rând, ce ne mai pot spune astăzi aceste texte, aproape de neînțeles pentru o societate secularizată precum cea actuală, pentru care religia nu mai reprezintă decât cel mult un obiect al criticilor și al disputelor de tot felul? Iar narațiunea tradițională a cunoașterii și traducerii textelor sacre este într-adevăr completă sau îi mai lipsește vreo conexiune?
3. În fine, mai pot fi contestate ori chiar rescrise scenariile istoriografice consacrate, atunci când consultarea surselor primare impune niște concluzii greu de evitat? Fără a avea nici cea mai mică intenție de a deschide cutia Pandorei, adică de a intra în polemicile legate de fenomenul (sau conceptul) Școlii Ardelene, o întrebare care se impune este cea legată de explicația „uitării” unor reprezentanți demni de atenție ai creației culturale din perioada dominată de această Școală.

Pornind de la aceste întrebări, cercetarea presupusă de prezentul proiect doctoral face acum distincție între trei etape:

1. Prima este cea în care rolul principal l-au deținut masivele manuale teologice publicate cu caractere chirilice în perioada iluminismului, mai exact între 1796, anul apariției *Theologhiei morale* a lui Samuil Micu și 1811, când a fost imprimat ultimul volum al *Theologhiei dogmatice*, datorată efortului încă tânărului (la acea dată) Dimitrie Caian junior și al colaboratorilor săi.
2. Cea de-a doua este cea de predominare a textelor manuscrise în limbile română și latină, care spun ceva despre dorința autorilor lor de a cunoaște și înțelege textele sacre și în al doilea rând de a le explica și altora principiile acestei cunoașteri și înțelegeri.
3. În fine, cea de-a treia etapă a fost cea în care Timotei Cipariu și-a asumat curajul de a renunța la abordarea tradițională a științei sacre, pentru a o adecva, după cum spunea chiar el, stadiului științelor biblice la nivel european. Mai exact, el a reluat efortul de publicare a unor manuale în limba română consacrate principalelor discipline teologice, diferențiate deja la mijlocul secolului XIX, în contextul disputelor dintre adepții formelor culturale tradiționale, cei ai limbajului etimologizant și latinizant, pe care le aminteam și mai devreme.

Astfel, proiectul propune investigarea trecerii de la manualele tipărite în limba română în perioada iluminismului la noile manuale românești din ambianța romantismului, prin intermediul etapei cursurilor în limba latină, care pot constitui veriga lipsă a narațiunii consacrate problemei cunoașterii textelor sacre în spațiul nostru. În plus, cercetarea se poate adresa atât textelor autografe finale, percepute ca texte, adică documente, extrem de puțin cunoscute astăzi, cât și celor păstrate în copii, note de curs sau versiuni de lucru. Efectiv, în unele cazuri se poate surprinde efortul autorului de a ajunge la cea mai bună redactare, destinată tiparului. În altele, manuscrisele reflectă doar etapa conceptelor. În orice caz, aceste manuscrise sunt utile pentru înțelegerea relației dintre autorii lor, reprezentanți ai clerului instruit, și cei cărora le erau adresate, adică masa credincioșilor. Sau, cu alte cuvinte, ele spun mai multe lectorilor actuali decât le spusese, la vremea respectivă, auditorilor lor autorii textelor.

Și o altă concluzie, legată de aceste manuscrise, este aceea că ele au început să fie redactate nu doar de către cei mai instruiți, eventual din motivații didactice, ci și de către reprezentanți ai nivelului cultural mediu, care erau și ei preocupați de chestiuni similare reprezentanților elitei. Uneori este vorba de manuscrise fragmentare, care nu pot fi atribuite și se lasă și mai greu descifrate, datorită scrisului mult mai puțin îngrijit. Tocmai din această cauză,

nu le-am putut analiza deocamdată nici măcar preliminar pe toate, dorind doar să semnalez existența lor.

Problemele abordate în cadrul lucrării de față sunt tratate în cadrul a trei capitole. Primul capitol este consacrat unei retrospective istoriografice cu privire la tema învățământului, axată cu deosebire pe dimensiunea instituțională, și structurată pe cele patru perioade în care contextul istoric mai larg a influențat evoluția Bisericii Greco-Catolice, și implicit pe aceea a învățământului. Prima perioadă a fost caracterizată de publicarea unor contribuții bibliografice referitoare la problema înființării școlilor de la Blaj și la actele fundamentale ale acestora, la rolul deținut de călugării bazilitani în învățământ și la structura școlară. Trebuie menționat că școlile înființate s-au adresat pe de o parte celor care doreau să se dedice carierei clericale, dar și tuturor celor care erau doritori de instruire. Pe de altă parte, autorii analizați au avut în vedere în mai mică măsură problemele școlilor rurale, ori comparația cu rețeaua școlară a maghiarilor și germanilor din Transilvania. O direcție de analiză inaugurată acum a constituit-o cea privind lucrările cu caracter de manual publicate la tipografia din Blaj. Cea de-a doua perioadă cuprinsă între anii 1918-1948 a reprezentat un timp al re poziționării Bisericii Greco-Catolice, care a trebuit să facă față atacurilor venite dinspre istoricii ortodocși și pe de altă parte să justifice evoluția propriei Biserici în contextul dezbaterilor privind statutul confesiunii, raportat la prevederile Constituției din 1923 sau la dezbaterile suscitade de încheierea concordatului cu Sfântul Scaun. Caracteristice acestei perioade sunt problemele de detaliu abordate de istoricii care au analizat istoria confesiunii greco-catolice. Deschisă de desființarea abuzivă a Bisericii Greco-Catolice în anul 1948, perioada postbelică a însemnat o limitare drastică a posibilităților de studiere a istoriei acestei Biserici, istoricii perioadei putând cel mult să abordeze în mod indirect tema prin intermediul unor cercetări încadrate istoriei culturale, ori istoriei mișcării de emancipare națională. O altă trăsătură sesizabilă a fost influența ideologiei materialist-dialectice și istorice asupra interpretării faptelor, dar și rolul cenzurii comuniste și impunerea unor limite interpretative foarte stricte. Perioada cuprinsă între anii 1990-2020 a însemnat reîntoarcerea la studierea temei din perspectiva istoriei Bisericii Greco-Catolice, inclusiv prin intermediul reflectării subiectului în cadrul lucrărilor monografice consacrate unora dintre episcopii greco-catolici, dar și tentativa de adecvare metodologică la abordările din istoriografia europeană.

Diferențierea dintre învățământul religios și cel teologic reiese mai clar din analiza consacrată în cel de-al doilea capitol coordonatelor învățământului religios până la înființarea școlilor din Blaj, care au pregătit treptat trecerea spre un învățământ teologic sistematic. Este urmărită de aceea etapa înființării școlilor și apoi evoluția lor instituțională, în linii esențiale,

până în prima parte a secolului al XIX-lea, când a început să funcționeze Liceul Episcopal, fapt care a marcat maturizarea sistemului de învățământ de la Blaj.

Analiza apoi a reglementărilor din sfera învățământului și a proiectelor elaborate în contextul reformismului are menirea de a explica caracteristicile evoluției învățământului teologic, așa cum este acesta reflectat în manualele publicate, și în primul rând în *Theologia moralicească* a lui Samuil Micu, care ilustrează cât de poate de bine măsura în care un manual de teologie morală putea recepta influențele reformatoare, de natură măcar să completeze, dacă nu să modifice profilul esențial al credincioșilor și cu deosebire al preoților. Importanța tratatului constă așadar în primul rând în această tentativă de a transpune în limba română, deci pe înțelesul credincioșilor români, un discurs teologic profund influențat de spiritul reformismului. De aici și ponderea pe care analiza acestui tratat o ocupă în lucrarea de față. Și îndrăznesc de pe acum să avansez o ipoteză care rămâne să fie confirmată, și anume că o asemenea influență nu se putea limita la nivelul unui singur tratat cu rosturi didactice la care mă voi referi mai jos, ci el trebuia să influențeze covârșitor maniera de percepere a rolului preotului, și deci să se reflecte și în alte lucrări religioase sau tratate. Rămâne de văzut dacă acest lucru s-a întâmplat în cazul Bisericii românești Greco-Catolice din Transilvania.

Tocmai pentru urmărirea receptării acestei influențe, capitolul al III-lea este consacrat mai întâi unei analize a tratatelor de teologie sacramentală și dogmatică publicate până la începutul celui de-al doilea deceniu al secolului al XIX-lea; complexitatea lor a împiedicat realizarea unei analize la fel de detaliate, dar cea efectuată este suficient de concludentă. În continuare, acest capitol analizează o altă categorie de surse care reflectă demersul educativ, și anume manuscrisul unui curs în limba română, ținut de Dimitrie Vaida, și altele ale cursurilor în limba latină susținute de Teodor Pop, inclusiv copiile sau versiunile reprezentând note de curs ale studenților care au frecventat cursurile celui de-al doilea. O atenție mai deosebită am acordat și altor două manuscrise în limba română, aparținându-i aceluiași Teodor Pop, care păreau să promită, cel puțin după titlul unuia dintre ele, posibilitatea descoperirii unui manual al confesorului, care era de așteptat să fi fost influențat de tendința reformatoare difuzată prin intermediul *Theologiei moralicești*.

Ultima parte a tezei abordează o altă chestiune, care întregeste analiza din lucrarea de față, și anume trăsăturile revigorării teologiei prin cursurile susținute și publicate la mijlocul secolului al XIX-lea de Timotei Cipariu, păstrate și sub forma manuscriselor inițiale. Acestea reflectă și mica „revoluție lingvistică” promovată de Cipariu, care urmărea impunerea alfabetului latin, fără a cădea în excesele latiniștilor perioadei. Ele deschid astfel o perspectivă și asupra abordării lingvistice a acestor texte, ca de altfel și în cazul textelor lui Teodor Pop.

Lucrarea este completată de mai multe anexe, dintre care prima pune în paralel conținutul manuscrisului *Historie evanghelicească* al lui Teodor Pop cu subiectele similare din *Theologhia moralicească* a lui Samuil Micu și cu *Theologhia dogmatică și moralicească despre Taina Pocăianiei*. Alte patru anexe prezintă structura detaliată a trei dintre manuscrisele cursurilor lui Teodor Pop, pentru două dintre ele făcându-se comparația și cu manuscrise ale notelor de curs cu același conținut; cea de-a patra anexă descrie versiunea preliminară a celor trei cursuri, păstrată tot sub forma unor note de curs.

În ansamblu, analizele efectuate confirmă ipotezele formulate inițial cu privire la cele trei etape de evoluție și mai ales faptul că, în decursul lor, s-au conturat cu claritate câteva discipline teologice de primă importanță: teologia morală mai întâi, reflectată în *Theologhia moralicească* din 1796, iar teologia pastorală ceva mai târziu, după ce în prima etapă (1800-1811) era legată de cea sacramentală și dogmatică, individualitatea ei a fost confirmată prin anexa *Historiei evanghelicești* din 1816 și mai ales prin *Îndreptarea pentru duhovnic*, dar și prin tratatul publicat înaintea acestora de episcopul Ioan Bob, *Forma clerului și a păstorului bun* (1809). Pentru exegeza biblică, o primă tentativă de diferențiere o reprezintă *Învățătura povățuitoare* a lui Dimitrie Vaida din 1809 și apoi cursurile redactate de Teodor Pop în 1816, continuate cu exegeza aprofundată a Evangheliei după Matei până în 1830. Nu trebuie să uităm însă de preocupările anterioare în această direcție, precum cea amintită a lui Benedict Fogarasi din 1797-1798, ori remarcabilele studii biblice anterioare ale lui Samuil Micu, prilejuite mai ales de efortul traducerii Bibliei. Prime preocupări pot fi sesizate și în direcția hermeneuticii biblice, chiar dacă despre o abordare sistematică nu se poate vorbi decât o dată cu cursul lui Teodor Pop, iar mai târziu cu cele ale lui Timotei Cipariu, care și-a continuat predecesorul la catedră și în direcția exegezei. În fine, teologia dogmatică, implicată în toate etapele amintite, își confirmă evident individualitatea prin tratatul publicat de Dimitrie Caian senior și colaboratorii săi, între 1804 și 1811. Ceva mai târziu se individualizează istoria bisericească, cu un prim manual doar în 1854, și dreptul canonic, chiar dacă preocupări cu rezultate remarcabile au existat în aceste direcții încă din perioada Luminilor, prin același neobosit cărturar Samuil Micu, dar și prin alții.

Dincolo de această evaluare concluzivă, se impune ca un fapt evident corespondența evoluției din teologia greco-catolică românească cu principiile programelor reformatoare din Imperiu, care se refereau de pildă, în cazul celui al lui Rautenstrauch, la diferența dintre disciplinele teoretice și cele practice, subliniau importanța cunoașterii limbilor biblice, a hermeneuticii, a obiceiurilor evreilor și ale primilor creștini, a istoriei Bisericii, patrologiei și literaturii teologice etc.

Sursele analizate se impun și prin calitate lor textuală, prin frumusețea formelor lingvistice, prin apelul la limbile biblice pentru explicarea noțiunilor etc., preocupările culminând prin exercițiul cultural al noilor traduceri ale cărților veterotestamentare de către Teodor Pop. Toate acestea probau că religia era asumată în deplinătatea semnificațiilor ei, de către autorii discutați, dar și de alții. Iar acest fapt probează interesul, cel puțin al unora dintre membrii clerului pentru problemele teologice. Pe un plan mai larg, acest interes era legat de aspectele practice, ținând de pastorație, și de aceea dimensiunea practică este specifică și tratatelor publicate, care nu preiau mulțimea referințelor din lucrările originale, pentru că nu exista un interes atât de aprofundat din partea celor cărora aceste lucrări li se adresau. Chiar și comparația între formele autografe ale cursurilor și notele de curs ale celor care le audiau reflectă tendința de omitere a chestiunilor exegetice mai dificile, care rămân doar o mărturie a preocupărilor autorilor în această direcție. Este importantă totuși atestarea existenței unor asemenea preocupări pentru demersuri exegetice aprofundate, raportate la textele sacre, ori la literatura apocrifă, după cum am văzut în cazul lui Teodor Pop.

Bibliografie selectivă

I. Surse inedite

1. **BARFCN – Ms. lat.** **Biblioteca Academiei Române Filiala Cluj-Napoca, Fond Manuscrise latine**

1. *Catalogus* 1835 *Catalogus Bibliothecae Monasterii Balasfalvensis, ad Sanctissimam Trinitatem*, Balasfalvae, 123 f. Ms. lat. 435.
2. Cîpariu 1838 Cîpariu, Timotei, *Institutiones hermeneuticae biblicae generalis*, Blasii, 1837-1838, 172 f. Ms. lat. 449.
3. Fogarassy 1798 Fogarassy, Benedictus, *Exegesis in Evangelia*, 1797-1798, ms.-ul original al cursului, 138 f. Ms. lat. 311.
4. Papp 1814 Papp, Theodor, *Praelectiones. Introductio generalis in omnes libros Novi Testamenti*, copie de Alexander Schultze, Balasfalvae, 1814, 118 f. Ms. lat. 297. Continuă cu *Introductio specialis* și *Institutiones hermeneuticae*.
5. Papp 1816 a Papp, Theodor, *Praelectiones in studium introductionis generalis Novi Testamenti*, Balasfalvae, 1816, 1+179 f. Ms. lat. 138.
6. Papp 1816 b Papp, Theodor, *Praelectiones in studium introductionis specialis Novi Testamenti*, Balasfalvae, 1816, 309 f. Ms. lat. 132.

7. Papp 1816 c Papp, Theodor, *Institutiones Hermeneuticae utriusque Testamenti*, Balasfalvae, 1816, 97 f. Ms. lat. 135.
8. Papp 1822 a Papp, Theodor, *Introductio generalis in libros Novi Foederis*; copie de Bisantium Matsa, Blaj, 1822, 68 f. Ms. lat. 82/A. Este o copie a Ms. lat. 138.
9. Papp 1822 b Papp, Theodor, *Introductio specialis in libros Novi Testamenti*, copie de Simeon Doria, Blaj, 1820, și Matsoi Disza, 1822, 75 f. Ms. lat. 82/B. Este o copie parțială a Ms. lat. 132.
10. Papp 1830 a Papp, Theodor, *Praelectiones exegetices in Sanctum Evangelii Matthaei*, pars prima, 214 f. Ms. lat. 110.
11. Papp 1830 b Papp, Theodor, *Praelectiones exegetices in Sanctum Evangelii Matthaei*, pars secunda, Blaj, 1830, copie, 233 f. Ms. lat. 88.

2. BARFCN – Ms. rom. Biblioteca Academiei Române Filiala Cluj-Napoca, Fond Manuscrise românești

1. Cipariu 1841 Cipariu, Timotei, *Hermeneutica*, Blaj, 1844, 52 f. Ms. rom. 366.
2. Cipariu 1854 a Cipariu, Timotei, *S. Scriptură*, Blaj, 1854, 115 f. Ms. rom. 54.
3. Cipariu 1855 a Cipariu, Timotei, *Istoria santa seau Biblica*, Blaj, 1855, 42 f. Ms. rom. 143.
4. Pop 1816 Pop, Theodor, *Historie evanghelicească*, Blaj, 1816, 69 f. Ms. rom. 32.
5. Pop f.a. Pop, Theodor, *Îndreptare pentru duhovnic în divanul Tainii Pocăinții*, Blaj, 258 f. Ms. rom. 72.
6. Pop f.a. a Pop, Theodor, *Pildele lui Solomon, Ecleziastul, Cântarea Cântărilor, Profetul Ieremie si Plangerile*, Blaj, 209 f. Ms. rom. 59.
7. Pop f.a. b Pop, Theodor, *Profetii. Iesaia, Ezechilu si Danila*, Blaj, 235 f. Ms. rom. 57.
8. Vaida 1809 Vaida, Dimitrie, *Învățătură povățuitoare spre cunoștința Sfintei Scripturi*, Blaj, 1809, 156 f. Ms. rom. 31.

II. Carte veche

1. *Historia utriusque Testamenti* *Historia utriusque Testamenti*, tomus VI, Romae, 1774.
2. Micu 1796 [Micu, Samuil], *Theologhiia moralicească sau Bogosloviia, carea cuprinde învățătura năravurilor celor bune și a vieții creștinești, din S. Scriptură și din sfinții părinți culeasă și într-acest chip așezată după rânduiala S. Besearicii Răsăritului*, Blaj, 1796.

3. *Mystirio sau Sacrament* 1651 *Mystirio sau Sacrament sau taine 2 de în ceale 7, Botezul și S. Myr, acum de întâi tipărite, cu porunca, cu oserdia, nevoieța și cu toată cheltuiala a cinstului de Hs. Părinte Ștefan, cu mila lui Dumnezeu Mitropolit a toată Ungrovlahiia, Târgoviște, 1651.*
4. *Norma Regia* 1781 *Norma Regia pro Scholis Magni Principatus Transilvaniae, Cibinii, 1781.*
5. *Opstraet* 1777 *De locis theologicis dissertationes decem Joannis Opstraet theologi Lovaniensis. Quibus accessit tractatus theologicus De Scripturae Sacrae sensu multiplici Nic. Le Gros etc. Tomus secundus, Venetiis, MDCCLXXVII.*
6. *Opstraet* 1779 *Joannis Opstraet theologi Lovaniensis De locis theologicis dissertatio I. De Verbo Dei Scripto seu de Scriptura Sacra, Vindobonae, MDCCLXXIX.*
7. *Ratio Educationis* 1777 *Ratio Educationis totiusque rei litterariae per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas, tom I, Vindobonae, 1777.*
8. *Schanza* 1785 a *Schanza, Wenceslai A. A. L. L. et Phil. SS. Theol. Doct. in Vindobonensi Universitate Theol. Mor. Prof. P. et O. De Theologia moralis positiones in usum suorum auditorum, Vindobonae, MDCCLXXXV.*
9. *Schanza* 1785 b *Schanza, Wenceslaus, Moralis Christiana in systema redacta locis S. Scripturae, Traditionis, et Decretis a suprema potestate latis illustrata, tom I-IV, Viennae, 1785.*
10. *Șapte Taine* 1644 *Șapte Taine a Besearecii. Tipărite cu învățătura și cu toată cheltuiala Măriei Sale Ioan Vasilie Voevod în tipariul cel domnesc în trăg în Iași văleat 7153 noev. 8.*
11. *Theologie dogmatică* 1801 a *Theologie dogmatică și moralicească despre Taine preste tot, după învățătura bunilor credincioși dascalii întocmită, cu mărturii din Sfânta Scriptură, SS. Părinți și din trădaniia Bisearecii întărită spre învățătura clerului celui tânăr rumânesc așezată și tipărită, Blaj, 1801.*
12. *Theologie dogmatică* 1801 b *Theologie dogmatică și moralicească despre Taina Botezului, după învățătura bunilor credincioși dascalii întocmită, cu mărturii din Sfânta Scriptură, SS. Părinți și din trădaniia Bisearecii întărită spre învățătura clerului celui tânăr rumânesc așezată și tipărită, Blaj, 1801.*
13. *Theologie dogmatică* 1801 c *Theologie dogmatică și moralicească despre Taina Mirului, după învățătura bunilor credincioși dascalii întocmită, cu mărturii din Sfânta Scriptură, SS. Părinți și din trădaniia Bisearecii întărită spre învățătura clerului celui tânăr rumânesc așezată și tipărită, Blaj, 1801.*

14. *Theologie dogmatică 1801 d* *Theologie dogmatică și moralicească despre Taina Pocăianiei, după învățătura bunilor credincioși dascăli întocmită, cu mărturii din Sfânta Scriptură, SS. Părinți și din trādaniia Bisearicii întărită spre învățătura clerului celui tânăr rumânesc așezată și tipărită, Blaj, 1801.*
15. *Theologie dogmatică 1801 e* *Theologie dogmatică și moralicească despre Taina Maslului, după învățătura bunilor credincioși dascăli întocmită, cu mărturii din Sfânta Scriptură, SS. Părinți și din trādaniia Bisearicii întărită spre învățătura clerului celui tânăr rumânesc așezată și tipărită, Blaj, 1801.*
16. *Theologie dogmatică 1801 f* *Theologie dogmatică și moralicească despre Taina Preoției, după învățătura bunilor credincioși dascăli întocmită, cu mărturii din Sfânta Scriptură, SS. Părinți și din trādaniia Bisearicii întărită spre învățătura clerului celui tânăr rumânesc așezată și tipărită, Blaj, 1801.*
17. *Theologie dogmatică 1801 g* *Theologie dogmatică și moralicească despre Taina Căsătoriei, după învățătura bunilor credincioși dascăli întocmită, cu mărturii din Sfânta Scriptură, SS. Părinți și din trādaniia Bisearicii întărită spre învățătura clerului celui tânăr rumânesc așezată și tipărită, Blaj, 1801.*
18. *Theologie dogmatică 1802* *Theologie dogmatică și moralicească despre Taina Euharistiei, după învățătura bunilor credincioși dascăli întocmită, cu mărturii din Sfânta Scriptură, SS. Părinți și din trādaniia Bisearicii întărită spre învățătura clerului celui tânăr rumânesc așezată și tipărită, Blaj, 1802.*
19. *Theologie dogmatică 1804 a* *Theologie dogmatică după învățătura bunilor credincioși dascăli întocmită, cu mărturii din S. Scriptură și din SS. Părinți întărită spre învățătura clerului celui tânăr rumânesc așezată și tipărită [...]. Cartea întâie, Blaj, 1804.*
20. *Theologie dogmatică 1804 b* *Theologie dogmatică după învățătura bunilor credincioși dascăli întocmită, cu mărturii din S. Scriptură și din SS. Părinți întărită spre învățătura clerului celui tânăr rumânesc așezată și tipărită [...]. Cartea întâie [sic!], Blaj, 1804.*
21. *Theologie dogmatică 1811* *Theologie dogmatică după învățătura bunilor credincioși dascăli întocmită, cu mărturii din S. Scriptură și din SS. Părinți întărită spre învățătura clerului celui tânăr rumânesc așezată și tipărită [...]. Cartea a doao [sic!], Blaj, 1811.*
22. *Tournély 1726* *Praelectiones theologicae de Sacramentis in genere, quas in Scholis Sorbonicis habuit Honoratus Tournely, Sacrae Facultatis Parisiensis Doctor, Socius*

- Sorbonicus, Regius et Emeritus Professor, Sacrosanctae Capellae Regii Palatii Parisiensis Canonicus, Parisiis, MDCCXXVI.*
23. Tournély 1727 *Praelectiones theologicae de Sacramentis Baptismi et Confirmationis, quas in Scholis Sorbonicis habuit Honoratus Tournely, Sacrae Facultatis Parisiensis Doctor, Socius Sorbonicus, Regius et Emeritus Professor, Sacrosanctae Capellae Regii Palatii Parisiensis Canonicus, Parisiis, MDCCXXVII.*
24. Tournély 1728 *Praelectiones theologicae de Sacramentis Poenitentiae et Extremae Unctionis, quas in Scholis Sorbonicis habuit Honoratus Tournely, Sacrae Facultatis Parisiensis Doctor, Socius Sorbonicus, Regius et Emeritus Professor, Sacrosanctae Capellae Regii Palatii Parisiensis Canonicus, Prima et Secunda pars, Parisiis, MDCCXXVIII.*
25. Tournély 1729 *Praelectiones theologicae de Sacramento Ordinis, quas in Scholis Sorbonicis habuit Honoratus Tournely, Sacrae Facultatis Parisiensis Doctor, Socius Sorbonicus, Regius et Emeritus Professor, Sacrosanctae Capellae Regii Palatii Parisiensis Canonicus, Parisiis, MDCCXXIX.*
26. Tournély 1730 *Praelectiones theologicae de Sacramento Matrimonii, quas in Scholis Sorbonicis habuit Honoratus Tournely, Sacrae Facultatis Parisiensis Doctor, Socius Sorbonicus, Regius et Emeritus Professor, Sacrosanctae Capellae Regii Palatii Parisiensis Canonicus, Parisiis, MDCCXXX.*
27. Tournély 1739 *Praelectiones theologicae de Augustissimo Eucharistiae Sacramento, quas in Scholis Sorbonicis habuit Honoratus Tournely, Sacrae Facultatis Parisiensis Doctor, Socius Sorbonicus, Regius et Emeritus Professor, Sacrosanctae Capellae Regii Palatii Parisiensis Canonicus, Prima et Secunda pars, Parisiis, MDCCXXXIX.*
28. Tournély 1768 *Praelectionum theologiarum Honorati Tournely continuatio, sive Tractatus De universa theologia morali, tomus quartus, continens Tractatus I. De Sacramentis in genere; II. De Baptismo, opus ad Juris Romani et Gallici normam exactum, Venetiis, MDCCLXVIII.*

III. Manuale tipărite

1. Cipariu 1854 b *Scientia S. Scripture de Timoteu Cipariu, canonicu G.r.c. și profes. de limbele și scientiele biblice, Blaj, 1854.*
2. Cipariu 1855 b *Timotei Cipariu, Istoria santa seau biblica a Testamentului vechiu și nou pentru incepatori, Blaj, 1855.*

3. Rațiu 1854 Rațiu, Basiliu de Nagylaka, *Istoria Besereceasca, pentru folosulu tenerimei romane teologico-scolastice*, pre scurtu întocmita de Basiliu Rațiu Canonicu Lectoriu și Asesoriu Consistoriale in Archi-diecesea Albei Iulie, Blaj, 1854.

IV. Lucrări de referință

1. Cain 2024 Cain S. et al., „Biblical Literature”, în *Encyclopedia Britannica*, accesată în 9 februarie 2024, <https://www.britannica.com/topic/biblical-literature>.
2. Dégypt 1912 Dégypt, Antoine, „Honoré Tournély” în *The Catholic Encyclopedia*, vol. 14, New York, Robert Appleton Company, 1912, accesată în 29 iunie 2024, <http://www.newadvent.org/cathen/14800a.htm>.
3. Livingstone 2006 E. A. Livingstone, editor, *The Concise Oxford Dictionary of the Christian Church*, Oxford University Press, 2006.
4. Mozer 2024 Mozer, Isolde, „Schöffner, Peter”, în *Frankfurter Personenlexikon (Onlineausgabe)*, © 2024, <https://frankfurter-personenlexikon.de/node/4311>.
5. Protase 1995 Protase, Maria, „Cipariu Timotei”, în *Dicționarul scriitorilor români A-C*, coord. Mircea Zăciu, Marian Papahagi, Aurel Sasu, București, Editura Fundației Culturale Române, 1995.
6. Schmid 1890 Schmid, Otto, „Schanza, Wenzel”, în *Allgemeine Deutsche Biographie* 30, 572, Leipzig, 1890, accesată în 30 iunie 2024, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd100399746.html#adbcontent>.
7. Strong and McClintock 1880 Strong, James and Mc Clintock, John, *The Cyclopedia of Biblical, Theological, and Ecclesiastical Literature*, New York, Haper and Brothers, 1880, <https://www.biblicalcyclopedia.com/>.

V. Surse edite

1. *Biblia 1795* (ediția 2000) *Biblia de la Blaj 1795*, ediție jubiliară, Roma, 2000.
2. Chindriș, Iacob 2010 Chindriș, Ioan, Iacob, Niculina, *Samuil Micu în mărturii antologice*, Târgu Lăpuș, Galaxia Gutenberg, 2010.
3. Cipariu 1855 Cipariu, Timotei, *Acte și fragmente latine, romanesci. Pentru istoria beserecei romane mai alesu unite*, Blaj, 1855.
4. Dumitriu Snagov 1999 Snagov Dumitriu, Ion, *Români în arhivele Romei (secolul XVIII)*, Cluj-Napoca, 1999.

5. *Îndreptarea legii 1652* *Îndreptarea legii 1652*, București, Editura Academiei Republicii Populare Române [1962].
6. Literat, Járay 1936-1938 Literat, Valer, Járay, Martin, „Vizite calvinești la preoții români din Țara Făgărașului”, *Anuarul Institutului de Istorie Națională VII* (1936-1938).
7. Lupaș 1940 Lupaș, Ioan, *Documente istorice transilvane*, volumul I, 1599-1699, Cluj, 1940.
8. Maior 1995 Maior, Petru, *Istoria Bisericii românilor*, ediție de Ioan Chindriș, București, Viitorul Românesc, 1995.
9. Maior 1997 Maior, Petru, *Scripta minora. Ars literaria. Animadversiones. Epistolarium. Ultima*, ediție de Ioan Chindriș, București, Viitorul Românesc, 1997.
10. Mansi 1762 Mansi, Joannes Dominicus. *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*. Tomus octavus, ab anno CCCCXCII ad annum DXXXVI inclusive. Florentiae, MDCCLXII.
11. Micu 1963 Micu, Samuil, *Scurtă cunoștință a istorii românilor*, introducere și îngrijirea ediției de Cornel Câmpeanu, București, 1963.
12. Micu 1995 Micu, Samuil, *Istoria românilor*, ediție princeps după manuscris de Ioan Chindriș, București, 1995.
13. Micu 2019 Micu, Samuil, *Teologhiia moralicească sau bogosloviia. Cartea a dooa a Teologhiei moralicești Blaj 1796*, ediție de Florica-Elisabeta Nuțiu-Vulcănescu, București, Editura Academiei Române, 2019.
14. Micu 2024 Micu, Samuil, *Disertația canonică despre căsătorie după învățătura Bisericii Greco-Orientale*, ediție îngrijită de Andreea Mârza, Alba Iulia, Cluj-Napoca: Editura Muzeului Național al Unirii, Editura Mega, 2024.
15. Milik, ed, 1976 Milik, J. T., ed. *The Books of Enoch: Aramaic Fragments of Qumrân Cave 4*. Oxford, Clarendon Press, 1976.
16. Moldovanu 1869 [M.] Moldovanu, Ioan, *Acte sinodali ale baserecei romane de Alba Iulia și Făgărașiu*, tom I, Blaj, 1869.
17. Moldovanu 1872 [M.] Moldovanu, Ioan, *Acte sinodali ale baserecei romane de Alba Iulia și Făgărașiu*, tom II, Blaj, 1872.
18. Nilles 1885 Nilles, Nicolaus, *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis*, Oeniponte, 1885.

19. Papp 1912 *Învățăturile de pocăință*, de Teodor Papp, canonic, paroh și profesor a sfintei Scripturi, alcătuite și în două părți împărțite, [tipărite de Ștefan Roșianu], Blaj, 1912.
20. Pavel 2018 Pavel Eugen, coord., *Școala Ardeleană*, I-IV, București, Academia Română – Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, 2018.
21. *Pânea pruncilor* 2008 *Pânea pruncilor sau Învățătura credinții creștinești, strânsă în mică șumă*, ediție îngrijită de Florina Iliș, Cluj-Napoca, 2008.
22. Popp 1995 Popp, Vasilie, *Disertație despre tipograful românesc în Transilvania și învecinatele țări de la începutul lor până la vremile noastre, Sibiu, 1838*, ediție de Eva Mârza și Iacob Mârza, Cluj-Napoca, Dacia, 1995.
23. *Psaltirea* 1835 *Psaltirea sau Cartea Psalmiloru*, despre limba evrească tradusă românește de fostul preot onorabil domn Teodor Popu, prepositul Capitulului greco-catholic din Blasiu, și profesorul S. Scripturi, Blasiu, 1835.
24. *Schematismus* 1835 *Schematismus Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioeceseos Fogarasiensis in Transilvania, pro anno a Christo nato MDCCCXXXV*, Blasii, 1835.
25. Swete 1989 Swete, Henry Barclay. *An Introduction to the Old Testament in Greek*. Reprinted from the edition originally published by Cambridge University Press, 1914. First printing - January 1989. Versiune online, <https://ccel.org/ccel/swete/greekot/greekot.i.html>.
26. *Șematismul* 1900 *Șematismul venerabilului cler al Archidiecezei Metropolitane Greco-Catolice Române de Alba Iulia și Făgăraș pre anul Domnului 1900 de la Sânta Unire 200*, Blaj, 1900.